

Використання інтерпретативних моделей в аналізі біографічних даних орієнтоване не стільки на виведення загальних пояснень і причинних закономірностей, скільки на розуміння суб'єктивного смислу подій з позиції діяча. Наведені приклади біографій показують поліваріантність представлених життєвих історій, в яких респонденти розповіли, як вони стали тим, ким вони є. Автобіографії колишніх оstarбайтерів, в'язнів концтаборів, військовополонених можна представити як своєрідний спектр стереотипних образів колишнього примусового робітника. На одному кінці якого знаходиться представлення себе як "жертви", чи то з боку нацистського режиму, чи "жертви двох диктатур". На протилежному – уявлення про себе як про особу здатну до активних дій, до змін, до опору ворожому світу. Між цими крайніми типами образів розмістилися інші, в яких оповідачі намагалися окреслити свою систему цінностей, форма вираження яких, як правило, позичалася із політичних чи релігійних ідеологій, в яких підкреслюється індивідуальний вибір людини цілісного світогляду.

У міждисциплінарних дослідженнях, які проводяться у межах нової гуманітаристики і підтримують боротьбу за справедливість різного роду меншин категорія жертви є особливо політизованою. Тому у випадку дослідження статусу жертви, поєднання історичних досліджень з критичною і теоретичною рефлексією на цю тему є просто необхідними [10, с.151]. Як бачимо із наведених прикладів, досвід утиску, є не тільки досвідом безсилля, але й досвідом опору віктимізації (опору спробам утримувати жертви у стані пасивних суб'єктів, тобто ідеальних Інших). Таким чином ідеться про те, щоб історію переживань оповісти як історію досвіду. Важливо, щоб "утискувані меншини" припинили трактувати себе як жертви, які лише реагують на явища, що перебувають поза їхнім контролем, а стали активними акторами, виконавцями дій, які дозволять їм вижити. Є перехрестя і вибір: почуватися жертвою, коли хтось інший контролює ситуацію й є відповідальним, та звинувачувати або почуватися сильною і в основному контролювати ситуацію [10, с.150].

1. Grinchenko G. Ehemalige "Ostarbeiter" berichten. Erste Auswertungen eines Oral-History-Projektes aus der der Ostukraine // Hitlers Sklaven: Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / Herausgegeben von Alexander von Plato, Almut Leh und Christoph Thonfeld unter Mitarbeit von Elena Danchenko, Joachim Riegel und Henriette Schlesinger. – Wien-Koeln-Weimar: Buehlau Verlag, 2008. – S. 230-240. 2. Grinchenko G. Zwangsarbeit im nationalsozialistischen Deutschland im Kontext des lebensgeschichtlichen Interviews einer ehemaligen ukrainischen Ostarbeiterin // Julia Obertreis/Anke Stephan (Hg.): Erinnerungen nach der Wende: Oral History und (post)sozialistische Gesellschaften / Remembering After the Fall of Communism: Oral History and (Post-)Socialist Societies. – Essen: Klartext Verlag, 2009. – pp.133-150. 3. Johan Dietsch. Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture. Lund: Media Tryck, Lund University, 2006. 4. Агамбен Джорджо. Homo Sacer. Что остается после Освенцима: архив и свидетель. – М., 2012. 5. Биографический метод: История, методология, практика. Под ред. Мещеркиной Е.Ю., Семеновою В.В. – Москва: Институт социологии РАН, 1994 – С.147. 6. Гон Максим. Пам'ять про Голокост: суб'єкти формування та функціонування в Україні // Сучасні дискусії про Другу світову війну. Збірник матеріалів вітчизняних та зарубіжних істориків. – Львів, 2012. – С.115–121. Електронна версія на сайті: – www.novadoba.org.ua 7. Грінченко Г. Автобіографічні конструкції та стратегії саморепрезентації в інтерв'ю-сподах колишніх українських оstarбайтерів (попередні результати дослідження) // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. / НАН України Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 65–72. 8. Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації до аналізу нарративних інтерв'ю. – Х., 2008 – С. 12 – 19. 9. Дитч І. Поборюючи "нюнрберзьку історіографію" Голодомору // Голокост і сучасність. –2008. – № 1 (3). – С. 7–26. 10. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле; пер. з польськ. та англ. В.Склопін, С.Троян. – К., 2012. 11. Котляр Л. Моя солдатська судьба // Голокост і сучасність: студії в Україні і в світі. – 2007. – №1(2) – С. 87. 12. Котляр Л.И. Воспоминания еврей-красноармейца. – М.: Вече. 2011. 13. Кульчицький С. Роздуми над статтю Йогана Дитча // Голокост і сучасність. –2008. – № 2 (4). – С. 119–124. 14. Особистий архів автора (далі ОАА), інтерв'ю РК 014 з 1924 р.н. м. Ржищів, Київська обл. Запис 10.09.2009 м. Київ. 15. ОАА, Проект "Примусова праця в Берліні часів націонал-соціалізму". Інтерв'ю з Леонідом Р., 1925 р.н. с. Снітин, Лубенський р-н, Полтавська обл. Запис: 28.01.2012, 18.05.2012 с. Красногорівка, Великобагачанський р-н, Полтавська обл. 16. ОАА, Інтерв'ю РК 001 з Леонідом, 1924 р.н., м. Київ. Запис: 10.09.2008, 17.09.2008, 24.09.2008 та 15.10.2008 м. Київ. 17. Портели А. Особенности устной истории // Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. Ред. М.В.Лоскутовой. – Санкт-Петербург., 2003. – С. 32–51. 18. Розенталь Г. Реконструкция рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью // Хрестоматия по устной истории ... – С. 322–355. 19. Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив / Упорядкування. Т.В.Пастушенко, М.Ю.Шевченко та ін. – К., 2009. – 336 с.

Надійшла до редколегії 13.03.12

I. Савченко, канд. іст. наук

УСНИЙ ІСТОРИЧНИЙ НАРАТИВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ НЕВЕЛИКИХ МІСТ 20-Х-30-Х РР. ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ АРХЕОГРАФІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. Я.НОВИЦЬКОГО)

Стаття присвячена висвітленню повсякдення невеликого міста 20-30х рр. ХХ ст. на матеріалах усних джерел археографічної експедиції Запорізького наукового товариства імені Я.Новицького. Розглянуто методику формування даних усних наративів. Визначено, що характерною рисою повсякденного життя за даними джерелами є поділ на "сільське" та "міське" життя. "Носієм" саме міських традицій життя був центр міста. Водночас міська традиція життя мала певний вплив і на "сільське" повсякдення.

Article is devoted to daily occurrence of small town 20-30s of the XX century on the materials of oral sources archeographic expedition Zaporizhzhya Research Society n. Y.Novickogo. Has been described a method of forming the oral narratives. Determined, that a feature of everyday life according to the narratives is the division into "rural" and "urban" life. "Source" of urban traditions was the center of the city. But the "city life" little impact on rural everyday life.

Сучасний розвиток української історичної науки характеризується значними зрушеннями в напрямках та методологічних засадах досліджень. Зокрема, зростає увага до мікроісторії, гендерної історії і історії повсякденності. На сьогодні розвиток студій з історії повсякдення визначається різноманітністю дослідницьких напрямків, серед яких одним з основних є вивчення міської повсякденності. Увагу наукового загалу привертають як теоретичні та методологічні засади вивчення історії міського повсякдення, так і спроби конкретних історичних реконструкцій [2; 5; 6].

Водночас даний напрямок історичних досліджень вимагає відповідної джерельної бази, важливою складовою якої є і усний історичний наратив. Слід зауважити, що на сьогодні у вітчизняному науковому просторі проблеми розробки методики проведення інтерв'ю та подальшого аналізу усних джерел висвітлюються в значній кількості наукових публікацій. Зокрема, до даних питань зверталися у своїх дослідженнях О.Кісь, Г.Грінченко, Л. Мелес, В. Серета та ін. [1; 3; 7; 16]. При цьому важливим аспектом досліджень залишається формування методики створення усноісторичних свід-

© Савченко І., 2012

чень з питань історії міського повсякдення та їх подальший аналіз. Завданням даної публікації є висвітлення методики проведення опитувань, сформованої в археографічних експедиціях Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького та аналіз розкриття питань міського повсякдення в усних нарративах, сформованих в експедиції в м. Токмак Запорізької області.

Починаючи з 2000-х років членами Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького здійснюються щорічні археографічні експедиції на теренах Південної України, з метою опитування представників поколінь 1910-1930-х рр. В результаті було зібрано значний комплекс усного історичного нарративу, інформація якого охоплює різноманітні питання, зокрема з історії повсякдення. Одна з таких експедицій була проведена в серпні 2004 р. в м. Токмак Запорізької області. Її результатом стало формування комплексу джерел, який охоплює більше 50 годин записаних розповідей та фотографії з родинного життя та міського побуту. Усні нарративи надають можливість для розкриття досить цікавих аспектів з повсякденного життя невеличкого містечка. При цьому тема міського повсякдення виступала як одна з органічних складових інтерв'ю, і аналіз даних усноісторичних свідчень як джерел з міського повсякдення потребує зупинки на організації та методики проведення опитування.

На час проведення даної експедиції членами Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького було вже накопичено певний досвід з методики проведення інтерв'ю. Основою побудови опитування на початку експедиційної практики став запитальник, який складався з переліку досить різноманітних тем, які належали до загальноісторичних, краєзнавчих, етнографічних та ін. Проте з часом в методиці проведення інтерв'ю відбувалися зміни, і їх основою стало розуміння унікальності історичного досвіду кожного окремого респондента. Це розуміння сприяло посиленню біографічного підходу в опитуванні, тобто орієнтованості насамперед на життя, власний досвід та бачення і розуміння тих чи інших ситуацій самим респондентом. Структура інтерв'ю ставала більш мобільною, і визначалася конкретною практикою, тобто ходом самого інтерв'ю.

Як правило, в функціональному відношенні інтерв'ю могли бути представлені елементи напівструктурованого і неструктурованого опитування. І вибір тем, порядку інтерв'ю завжди корегувався в залежності від конкретного респондента. Досить частими були відхилення від запланованих в запитальнику тем опитування, з формуванням нових тем, які взагалі не планувалися, але вималювалися в розповіді респондента. При цьому надавалася максимальна можливість для людини розкрити питання, яке було цікавим саме для нього. Інтерв'юер міг звертатися до уточнюючих питань, або питань, спрямованих на подальший розвиток теми, таким чином розвиваючи імпровізаційний підхід. Надалі ж відбувалося звертання до тем, визначених в запитальнику. Така методика давала більше можливостей для прояву особистих якостей та досвіду оповідача і формування більш оригінальних свідчень.

Водночас при такій комбінованій структурі інтерв'ю відбувалася актуалізація ролі у формуванні усного нарративу інтерв'юера. Слід зазначити, що роль опитувача у створенні історичного нарративу неодноразово підкреслювалася в науковій літературі. Зокрема, відзначалася відмова опитувача під час інтерв'ю від власних тез, гіпотез, та готовність слухати і чути те, що оповідач вважає важливим. При дотриманні даних загальних вимог слід відзначити про посилення авторської ролі опитувача при окресленій структурі інтерв'ю. Адже при відмові

від запланованої запитальником структури, саме в розвитку імпровізаційного, або ж "ситуаційного" підходу, інтерв'юер відповідно досвіду опитуваного визначав формування нових питань, і, покладаючись вже і на своє бачення важливості нової інформації, сприяв розкриттю респондентом певних тем.

Питання міського повсякдення в опитуваннях, що проводилися під час експедиції в м. Токмак 2004 р. розкривалися в інтерв'ю як у вигляді окремих тематичних блоків, так і в контексті інших тем. Як визначалося, завдання та методика проведення інтерв'ю визначили досить широкий спектр питань з повсякдення, які охоплювалися розповідями: побут, сфера міського відпочинку, медичне обслуговування тощо. Період 20-30-х років для більшості опитуваних співвіднісся з періодом дитинства та приблизно до 20-річного віку. При цьому, попри оригінальність кожного з свідчень, визначилося декілька характерних рис у розкритті питань міського повсякдення.

Висвітлення питань міського повсякдення, особливо побуту значною мірою залежало від особистих якостей оповідача. Людина, яка в особистому житті приділяла багато уваги побутовим питанням, надавала досить яскраві свідчення про них. Традиційно, побутові питання краще висвітлювали жінки. Але при цьому і чоловіки, що були уважними до своєї зовнішності у молоді роки, надавали цікаві свідчення. В цьому відношенні надзвичайно яскравими є спогади Кононеко О. 1915 р. народження, який в найдрібніших деталях змальовував особливості одягу, його шиття як чоловіків, так і жінок: "Були білошвейки, так називалися, приватні. Називалися вони білошвейки, жінки. Костюми також шили на замовлення у приватника, непмана цього, чи як вони. Ну, вважалися приватні. І взуття шили на замовлення у приватника. Він пошле тобі з білим рантом. Шевровий тувель. З білим рантом... Тоді так: одів, пошив костюм. Сядеш у скверуку і дивитись, як він на тобі лежить. Він [кравець] каже: "Йди сюди". "Що? Мені не подобається, як вставлено цей, м-мм, рукав. Треба трохи підправити". От така марка була. Ми створювали протекції. "Хто?" "Такий-то шив". "Я піду шити". Я пам'ятаю, мамочка... Мама ще, моя мама носила також. Це було їй тоді, років тридцять мабуть, більше, чи тридцять п'ять. Також носила таку спідничку до колін. Вдягалася мама добре, любила вдягатися. Манто шовкове. Плаття таке. Тоді паноксамит носили. Це ж була мода. Вдягалася. І папа пристойно вдягався. А мама взагалі модниця була. Так вона вдягала нас, дітей" [11].

При цьому досить важливим фактором, який впливає на повноту, емоційну насиченість висвітлення питань повсякдення виступає заможність родини респондента. Здебільшого, більш наповненими є розповіді людей з більш-менш заможних родин. При чому це стосується майже всіх питань що стосувалися історії міського повсякдення: харчування, інтер'єру будинків, сфери торгівлі, відпочинку, сімейних свят.

Майже всі респонденти надають досить повний опис сфери занять батьків. Рогоза І., 1918 р.н.: "Він [батько] працював, в якійсь, раніше, був домашній чоботар, а потім вже був у кооперативі. І його так всі знали, він робив таке взуття, що зараз не знаю як було" [14]. Кононенко О. "Тато працював, в пекарні працював. Так. А потім було, коли вже період непу настав, тато працював з турками. Тато добре володів турецькою, татарською, мовою, батько. Була турецька пекарня, яка так називалася. Це зараз, вечірня школа, на кутку там. Де колись, там же було, м-м, заводу Кірова" [11].

Розвиток у містечку значного промислового підприємства визначила наявність спогадів, пов'язаних з

виникненням заводу, зокрема зі змінами у міському житті та роботою.

Характерною рисою повсякденного життя за даними джерелами є певний поділ на "сільське" та "міське" життя, що зумовлюється поєднанням у економічному розвитку Токмаку, як і в більшості тогочасних містечок, торговельно-промислових та сільськогосподарських елементів. "Носієм" саме міських традицій життя був центр міста. Це розмежування, звичайно не було чітким, проте все ж відчувається за даними наративів, особливо стосовно періоду дитинства.

Люди, родини яких мешкали в центрі міста, або поблизу нього, більше згадували про різні аспекти зі сфери міського відпочинку. Особливо ця різниця відчувається в період шкільного віку. Ілякова С., 1917 р.н.: "Колі приїздили в Токмак артисти, так це була ціла сенсація. Всі на них дивилися. Були гарні, гарно одягнуті. Чоловіки в циліндрах, і обов'язково з тростью. А жінки з парасольками. Ми навіть не знали, що таке парасолька, для чого їх носять" [10]. Кононенко О.: "Що там ще було в Токмаці? Розказати... Парк був, який парк! Ми ж його будували, комсомольці, піонери... Потім там було футбольне поле. Футб... це було от в двадцятих роках, футбольне поле було. От. Потім літній парк тоді, де зараз це, лікарняне містечко, там був літній парк" [11]. Рогоза І.: "В парк ходили. І бувало підемо – парк закрито, постукаємо, що це. Сторожа попросимо: "Посидіти там". Там гарний парк тоді. Він говорив: "Ні, ні". Ну, почали просити. "Ну, ідіть тихесенько і сидіть тихесенько". Ми там сиділи, морозиво купували, цукерки хлопці купували. Сиділи, їли, жартували і гуляли, танцювали, дуже добре. Я навіть не можу передати. Як пройшла моя молодість" [14].

Що ж стосується родин, які мешкали далі від центру міста, то подібних спогадів вже набагато менше, особливо знову ж такі стосовно періоду дитинства. Остапенко О., 1918 р.н.: "Та в театр не ходили. Бо тоді ж уже не було театру. І не до театру було" [13].

Відчувається різниця і в описах інтер'єру житла. Мороз І. 1911 р.н.: "Піл, е-е, стол, піл такий, е-е, тот, як тобі сказати. Ну, з досок, постелені доски і оце на досках спали. І там же постіль іще. Не на кроваті" [12]. Рогоза І.: "Ну, ось як я Вам скажу. Ось у нас была кушетка гарна, дуже, знаєте, що таке кушетка? Стіл, скатертина гарна. Телевізора не було. Годинник висів старовинний. Але ми вважали, вважалося, ми були бідні" [14].

Також для оповідачів, що в 20-30-х роках мешкали в центрі міста, особливо з більш-менш заможних родин, є характерними і більш детальні саме описи центру міста. Вони могли детально змальовувати розташування магазинів на вулицях та крам, який в них продавався. Що до мешканців, що жили подалі від центру, особливо якщо це були незаможні родини, то тут спогади є менш інформативними. Блоха Є., 1915 р.н.: "...я не ходила в магазини, не покупала, не можу казати.... Нижче були ті магазини. Були магазини. Ну я не ходила в магазини. Ніколи й разу не була в магазині. Окрім тіко, з матер'ю раз заходила в церкву. Ото я знала, а то я і дороги не знала" [9].

У спогадах відчувається навіть різниця в ідентифікації самого Токмаку як населеного пункту, в залежності від району, в якому проживали мешканці. Так, Остапенко І., який мешкав дещо віддалено від центру, згадує: "... солом'яні хати були, і так, цегляних не було. Більшість всі солом'яні, і такі, хати були, глинобитні, і солом'яні,

черепиця була. Із очерету. ... Місто не дуже населене було. З колгоспу, і з сіл приїждять на базар і продають усе, як звичайно..." [13]. На противагу йому Кононенко О., який мешкав у центрі, і батько його був управляючим пекарнею, згадує: "Токмак, звичайно, був як таке маленьке купецьке містечко. От. Дружній народ" [11].

З іншого боку, вплив міського життя все ж відчувався, і це стосувалося перш за все освіти. За рідким виключенням, діти в умовах міста мали можливість ходити в школу. Один-два роки навчання мали респонденти, дитинство яких перепадало на громадянську війну, або сім'я була дуже бідною. Причому з зростанням року народження збільшується кількість людей, які б провчилися хоча б чотири класи. Більшість респондентів відмічають, що їх матері контролювали навчання, хоча самі часто могли бути і неграмотними [12; 13; 15]. Щоправда респонденти, які мешкали в центрі міста мають більше вражень про шкільне навчання. Вони надають більш детальні оповіді стосовно вчителів, свят, які проводилися в школі. Згадуються навіть поїздки до піонерського табору на морі. Діти, батьки яких були зайняті в сільському господарстві, згадують, що на початку польових робіт мати могли піти в школу і попросити вчительку, щоб та дозволила не ходити дитині в школу [10]. Проте надалі люди, які своє дитинство не пов'язували з міським засобом життя, отримували достатньо можливостей для подальшої професійної освіти. Значна частина респондентів згадує про навчання в ФЗУ. Також відчувається, що в молодому віці ці люди частіше відвідували центр міста, гуляли там, тобто користувалися можливостями міського дозвілля.

Отже, комплекс інтер'єру, сформований в археографічній експедиції в м. Токмак, дозволив визначити характерні риси сприйняття мешканцями міста міського дозвілля, побуту, освітнього процесу тощо. При цьому в окремих аспектах визначається певна відокремленість "сільського" та "міського" повсякдення, які є менш відчутними в освітньому процесі, оскільки міська освітня інфраструктура створювала значні можливості для навчання.

1. Бойко А. Усна історія: методика організації та проведення опитування. / Усна історія: теорія та практика. – Запоріжжя, 2008. – С. 28-40.
2. Вовк В.М. Побут та дозвілля міського населення України в 50–80-х роках ХХ століття : автореф. дисканд. іст. наук : 07.00.01 / Вовк В.М. ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2007.
3. Грінченко Г. (Авто)біографічне інтер'єру в усноісторичних дослідженнях: до питання про теорію наративного аналізу // Схід / Захід. Випуск 11–12. Спеціальне видання. – С.59-76. 4. Ірiogлу Ю. Організація усноісторичного інтер'єру. / Усна історія: теорія та практика. – Запоріжжя, 2008. – С. 5-8. 5. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ісайкіна О.Д. ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. 6. Заболотна Т.В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України – К., 2008. 7. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / О. Кісь // Україна модерна. – 2007. – №11. – С. 159-165. 8. Рукописний відділ при Запорізькому відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського (РВ ЗВІУАД), ф. 8, оп. 5, спр. 240 (аудіозапис). 9. РВ ЗВІУАД, ф. 8, оп. 5, спр. 243. 10. РВ ЗВІУАД, ф. 8, оп. 5, спр. 247. 11. РВ ЗВІУАД, ф. 8, оп. 5, спр. 248. 12. РВ ЗВІУАД, ф. 8, оп. 5, спр. 250. 13. РВ ЗВІУАД, ф. 8, оп. 5, спр. 252. 14. РВ ЗВІУАД, ф. 8, оп. 5, спр. 253. 15. РВ ЗВІУАД, ф. 8, оп. 5, спр. 256. 16. Середа В., Малес Л. Усна історія як метод і методологія: деякі проблеми створення та інтерпретації усноісторичних джерел // Україна модерна. – 2007. – №11. – С. 7-21. 17. Смольницька М. Усні свідчення жінок літнього віку як джерело реконструкції жіночого повсякдення // Історія повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 14-15 травня 2010. Надійшла до редколегії 13.03.12